

A XX. SZÁZAD ELSŐ NÉPIRTÁSA

Tények, kérdések és válaszok

KÖSZÖNET ÉS BEVEZETÉS

Szeretném megköszönni a konferencia szervezőinek azt a lehetőséget, hogy tudományos tanácskozásunk tematikájába bekapcsolták az örmény szálat is, lehetőséget adva, hogy megemlékezzünk a XX. század első népiirtásáról, amely 2015-ben szintén kerek évfordulós, akárcsak a Holokauszt.

Az örmény népiirtás többek között azért lehetett előképe és főpróbája a Holokausztnak – és általában a népiirtásoknak – mert elhallgatott, sőt, eltitkolt genocídium volt.

Nagyon nagy jelentősége van annak, hogy ezen a konferencián szélesebb horizontot nyitva megemlékezzünk a soha el nem évülő emberiségellenes büntettekéről, hogy fölfedjük az események mozzgórugóit, törvényszerűségeit, kapcsolatrendszerét; fontos, hogy állandóan ébren tartsuk a nagy közös emlékezetet.

Az idő rövidege miatt arra kell szorítkoznunk, hogy az örmény népiirtásnak csupán főbb vonalait vázoljuk. Választ kell találnunk olyan kérdésekre is, hogy milyen okok, milyen célok és milyen érdekek vezettek az örmények törökországi kiirtásához? Miért maradhatott olyan sokáig elhallgatott genocídium az, ami 1915-től Törökországban történt? Az előadás lehetséges keretei között fel kell mutatnunk azokat a bizonyítékokat, amelyek a genocídium tényét igazolják. S meg kell fogalmaznunk azt is, hogy örmények és nem örmények számára mit jelent a genocídium öröksége.

AZ ELŐZMÉNYEK: AZ ÖRMÉNYEK HELYZETE TÖRÖKORSZÁGBAN, AZ „ÖRMÉNY KÉRDÉS” ÉS AZ IFJÚTÖRÖK NACIONALIZMUS

Európa és Ázsia határán, a népek országútján fekvő Arménia több ezer éves történelemre tekint vissza. Sajat írásbelisége és keresztény vallása – mint nemzeti identitásának legfőbb zálogai – őrizte meg az örménységet a zoroasztriánus, később a muzulmán kulturális és vallási asszimilációtól. Az ország önállóságát nyugatról és keletről felemelkedő birodalmak terjeszkedő politikája fenyegette több mint egy évezreden keresztül, s ezek területszerző étvágya osztotta részekre, s rajzolta át újra és újra az örmény határokat.

A XIX. században Oroszország, Perzsia és az Oszmán Birodalom osztozott az egykori Örmény Királyság területén. Az Örmény-fennsík legnagyobb részét Törökország birtokolta, területén hét örmény vilajet volt (váni, bitliszi, erzerumi, mamuret-el-azizi, trapezundi, diarbekiri és kharberdi kormányzóságok).

Iisztambul, a török főváros örmény lakossága – gazdag kereskedők, iparosok és értelmiség – az európai közelségnek köszönhetően viszonylagos biztonságban élt. Az örmények többsége az egykori Arménia területén, Kelet-Törökországban élt, fizikai és gazdasági kiszolgáltatottságban. Ennek ellenére az egész régió, a „jerkir” – hegyei, vizei, ősi templomai, városai – az örmény őshazát jelentette minden örmény számára. Az említett helyeken kívül a birodalom nagy városaiban, illetve Kilikiában volt még jelentős örmény lakosság.

A törökországi örménylakta nagyvárosokban a századok folyamán olyan városi polgárság alakult ki, mely elsősorban kézműves és iparos (rézműves, lakatos, fegyverműves, ötvös, selyemszövő, szabó, szűcs, tímár, szőnyegkészítő), kereskedő, vagy értelmiségi (orvos, ügyvéd, mérnök stb.) volt. A falvakban élő örmény lakosság legnagyobb része földműveléssel foglalkozott, de sikerrel üzték azokat az iparágakat is, melyek a mindennapi életben önellátásukhoz szükségesek voltak.

A XIX. század második felében felgyorsult az örmény polgárosodás folyamata. A török birodalomban meghatározóan jelentős volt az örmény lakosok gazdasági ereje és szellemi potenciálja. A török nemzeti vagyon majdnem egynegyede örmény kézen volt, és az ország kereskedelmének és gazdaságának fele szintén örmények tulajdonát képezte.¹

1890 körül megalakultak az első örmény polgári értelmiségi pártok (*Armenakan, Hncsak, Dasnakcutjun*). A Törökországban élő örmények tragédiája az volt, hogy polgári pártjaik akkor alakultak, szabadságmozgalmaik akkor céloztak autonómiát, amikor a török nacionalizmus előretörése hadat üzent az ország etnikai sokszínűségének.

A XIX. században Oroszország erőteljes déli terjeszkedése során az örmények ismét a nagyhatalmak politikai érdekeinek ütközőzónájába kerültek. Az orosz–török háborút lezárandó béketárgyalások, jelesen az 1878-as berlini békeszerződés a törökországi örmények helyzetének megoldását nemzetközi jelentőségűvé tette. Az „örmény kérdés” nemzetközi politikai vetületében azt jelentette, hogy a nagyhatalmak az örmények sorsát javító reformok ellenőrzése ürügyén bármikor beavatkozhatnak Törökország belügyeibe. Az „örmény kérdés” a török belpolitikában Kamil pasa nagyvezír szavait idézve az örmények végzetét vetítette előre: „*vallásháborút hirdetünk az örmények ellen, akiknek nincs fegyverük és katonaságuk, nekünk viszont van.*

¹ Kirakoszjan, Dzson: *Mladoturki pered szudom isztorii*. Ajasztan, Jerevan, 1986. 262.

És amikor a keresztény Európa hitsorsosait fogja keresni a török Ázsiában, és nem találja, akkor békét hagy nekünk, és végre elkezdhetjük a belső rend megszilárdítását.”²

1895–96-ban nemcsak erősödő nemzetiségi és vallási represszió, hanem felülről szervezett, államilag irányított pogromok fémjelezték a véreskezűnek is nevezett Abdul Hamid örményellenes belpolitikáját.³ Ez a politika a szultánt felváltó ifjútörök kormány gyakorlatában sem változott. Bár hivatalos megnyilvánulásaikban a törvény előtti egyenlőséget és a nemzetiségi diszkrimináció megszüntetését, mint az egy-séges nemzetállam megteremtésének feltételeit hirdették, az 1909-es adanai és kilikiai mézárások, amelynek 30 000 örmény polgári lakos esett áldozatul, az ifjútörökök nemzetiség- és örményellenes politikájának gyakorlati bizonyítékai voltak.

A lemészárolt örmények vagyonát a török hatóságok azoknak utalták át, akik „kitüntették” magukat a pogromok alkalmával; a török vezetés anyagilag is érdekeltté tett bizonyos rétegeket az örmény lakosság megsemmisítésében.

A nyugati örmény történetírás éles határvonalat húz az Abdul Hamid-i pogromok és az 1915-ös deportáció és népirtás között. Az anyaországi történetírás inkább a törökök örményellenes politikájának folytonosságát igyekszik hangsúlyozni – nem alaptalanul – és az örmény genocídium történelmileg is, politikailag is lezáratlan jellegére mutat rá.

Annyi bizonyos, hogy II. Abdul Hamid pogromjai előtt és alatt nem fogalmazódott meg *programszerűen* az örmény nép totális kiirtásának a gondolata (legalábbis erre eddig nincsen bizonyíték).

A XIX. század végi Törökországban nem csak az elnyomott nemzetiségek érezték a reformok életbe léptetésének szükségességét. Így gondolkoztak azok a török értelmiségiek is, akik 1891-ben Genfben pártot alapítottak Ittihatveterakki (Egység és haladás) néven. 1908-ban ez a párt kényszerítette lemondásra II. Abdul Hamid szultánt, íratta alá az új alkotmányt, amely – papíron legalább – véget vet a Birodalom területén élők nemzeti és vallási megkülönböztetésnek. Azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Abdul Hamid után nem a pártalapító ifjútörök értelmiségiek kerültek hatalomra, hanem az Ittihat sovinizta, műveletlen és gátlástalan elemei.

A hatalomra került ifjútörökök a széthullóban lévő birodalmat nem soknemzeti-ségű polgári, hanem egységes török nemzetállammá kívánták alakítani az ott élők teljes kulturális, nyelvi és vallási asszimilálásával. Nemcsak a Törökország területén élő nemzetiségek erőszakos beolvasztására törekedtek; terjeszkedési politikájuk

² Nuri, Osman: *Abdul Hamid Sani ve devri saltanati Istanbul*. 1327, S 838. (arabbetűs). In: Papazjan, A. A: *Hajeri ceghaszpanutjune eszt jeritturkeri datavarutyán paszatgthteri*. Gitutjunneri Akademiaji hratarakcsutjune, Jerevan, 1988. 7.

³ Shahidbey, Sadik: *Islam, Turkey and Armenia and how the happened. Turkish Mysteries unveiled*. St.Louis, 1898. 207.

a török nyelvű népek egyesítését is célozta. Törökország határait kezdetben Turkesztán, majd Kína határáig kívánták kiterjeszteni: álruk egy nagy turáni birodalom létrehozása volt. Az örmények számára ez a törekvés azért vált végzetessé, mivel földrajzi elhelyezkedésük folytán első számú fizikai akadályai lettek a nagy török álom, az egyesítés megvalósulásának.

Az Ittihat pártjának 1910-es szaloniki ülésén elhangzott egy cinikus megjegyzés, miszerint az alkotmány biztosítja ugyan az egyenlőséget, de a mohamedánok és a keresztények közötti ellentét feloldhatatlan, egyenlőségről „*nem is lehet szó, míg céljainkat meg nem valósítottuk*”.⁴ Ez a mondat nemcsak a pánturkizmusra mint politikai programra utal, de felsejlik benne a Törökországban élő keresztény nemzetiségek későbbi tragédiája is.

A NÉPIRTÁS FORGATÓKÖNYVE ÉS ESEMÉNYEI

Az ifjútörök kormány az I. világháború kirobbanása utáni helyzetben egyszerre akarta realizálni nagyhatalmi törekvéseit és pántörök elképzeléseit, s a fenti körülményt használta fel arra, hogy kelet felé terjeszkedő politikájának fizikailag útjában álló örményeket elsöpörje az útból, és az „örmény kérdést” véglegesen megoldja. A kép teljességéhez hozzátartozik az is, hogy míg 1908-ban az Ittihat tagjainak száma háromszáz, 1914-ben már 350 000 fő volt. Szervezeteik az egész országot behálózták. A dokumentumok azt bizonyítják, hogy az ifjútörök párt és kormány még a háborúba lépés (1914. július) előtt eltervezte az örmény lakosság megsemmisítését. Az Ittihat központi bizottsága létrehozta a Teşkilat-i-mahsuse (Speciális Szervezet) nevű egységeit. A két szervezet összehangoltan működött. A Teşkilatnak két alszervezete volt. Az egyik a hadügyminisztérium utasítására jött létre. Feladatuk az volt, hogy a határon átszivároga az Oroszország területén élő muzulmán lakosságot felkelésre buzdítsák. A másik titkos szervezet közvetlenül a hadügyminisztérium fennhatósága alá tartozott, és Behaeddin Şakir elnök vezetésével megszervezte és végrehajtotta az örmények deportálását és lemészárlását. A Teşkilat elnöke még 1914-ben kiosztotta a titkosírás megfejtésének kulcsait, továbbá a Teşkilat egységeinek autókat, pénzt és fegyvert juttatott.

A Teşkilat szervezeteiben számos köztörvényes bűnöző tevékenykedett.⁵

Az örmények tömeges kiirtásának terve készen volt, már csak a megfelelő ürügyet keresték, amely nem sokáig váratott magára: a III. török hadtest a keleti fronton totális vereséget szenvedett (1915. január). A török kormány azért igyekezett mielőbb végrehajtani az örmények likvidálását, mert úgy gondolta, hogy ha a nagyhatalmakat befejezett tények elé állítják, elejét vehetik a tiltakozásoknak.

⁴ *Genocid armjan v oszmanszkoi imperii*. Ajasztan, Jerevan, 1982. 202.

⁵ Kirakoszjan, Dzson: *Mladoturki pered szudom isztorii*. Ajasztan, Jerevan, 1986. 281.

1915. február 15-én a Talat pasa által kidolgozott *titkos határozat* az alábbi pontokban rajzolta meg a népirtás állomásait:

1. A társasági törvény 3. és 4. cikkelye alapján minden örmény társaságot megszüntetni, a tagokat letartóztatni, a kormányellenes elemeket a bagdadi és moszuli vilajetekbe irányítani, ott likvidálni.
2. Az örményektől be kell gyűjteni a fegyvereket.
3. Örményellenes hangulatot kell szítani a muzulmánok körében. Különösen Adanában, Erzerumban és Vánban – mindazokon a helyeken, ahol volt már mészárlás.
4. Az erzerumi, váni, bitliszi, mamüret-elazizi kerületekben a dolgot a lakosság fogja végezni, a katonaságot csak azért rendeljük ki, hogy a rend látszatát fenntartsa.
5. Az ötven évesnél fiatalabb férfiakat és tanítókat agyonlőni, a leányokat és gyermekeket áttéríteni az iszlámra.
6. Azon örmények családtagjait, akiknek sikerült elmenekülni, teljesen ki kell irtani, hogy a menekülteknek ne lehessen egykori hazájukkal semmilyen kapcsolata.
7. Az örményeket kémkedés vádjával el kell távolítani az állami szolgálatból.
8. A hadseregben szolgáló örményeket megfelelő katonai módszerekkel megsemmisíteni.
9. Az örménymészárlást mindenütt azonos időben kell végrehajtani, hogy az örményeknek ne maradjon idejük a védekezésre.
10. Jelen utasítást szigorúan titkosan kell kezelni, s mindent el kell követni, hogy csak néhány kiválasztott személy tudjon róla.

Ez a titkos határozat minden helyi közigazgatási szervhez eljutott. A kormány deportációs intézkedéseinek volt egy hivatalos, elsősorban a külföld és a diplomácia számára készített változata is: *a török kormány a keleti vilajetekben élő örmények biztonsága érdekében lakóhelyváltoztatást (kitelepitést) rendel el a keleti front közelében*. Azonban a deportálást nem a keleti határok mentén, hanem attól több száz kilométerre nyugatra, az ország belsejében, a kilikiai Zejtun környékén kezdték meg 1915 márciusának végén, s a lakosságot Konya, illetve a szíriai sivatag felé irányították. A mészárlások hírére a Ván környéki örménység április elején fegyveres ellenállást szervezett, s tartotta a várost az orosz hadsereg bevonulásáig (1915. május 18.) A váni események arra ösztönözték a kormányt, hogy az eltervezett népirtást meggyorsítsa és általánossá tegye.

Ezért április 24-re virradó éjjel Isztambulban 235 ismert és neves örmény értelmiségi személyt tartóztattak le. Számuk rövidesen elérte a 800 főt (más források szerint 600-650 volt a letartóztatottak száma). Köztük voltak a korszak legkiválóbb örmény költői, írói, gondolkodói, neves politikusok, parlamenti képviselők, orvosok,

üggyédek, lapszerkesztők, tanárok, művészek.⁶ Az ország belsejébe irányított meneteket útközben kivégezték. 1915. április 24. az örmény történelemben azt jelentette, hogy Nyugat-Örményország örmény lakosságát fizikai és szellemi értelemben is „lefejezték”, s ezután kezdték el gyorsabb ütemben és általánosan az ország egész területén az örmények deportálását és tömeges lemészárlását. Ezért lett ez a dátum az anyaországban és a világon szerte diaszpórában élő örmények nemzeti gyásznapja.

A deportálásban alkalmazott módszerek, a kijelölt lakóhely és az oda vezető útvonalak mind arról tanúskodnak, hogy a deportálás központi irányításra történt, s felhasználták az ország egész közigazgatási rendszerének együttműködését. Az utasításokat a válik és kajmakámok, illetve alárendeltjeik kapták meg, a deportálás foganatosításához nemcsak a csendőrség, de a szükséges katonai erő is rendelkezésükre állt.⁷

A deportációk során a végrehajtó szervek többnyire igyekeztek a törvényesség látszatát megőrizni. Kihirdették vagy falragaszokon értesítették az örmény lakosságot a kötelező lakóhely-változtatásról. Néhány óra vagy néhány nap állt rendelkezésükre, hogy ingatlanukat eladják, és mozgatható értékeikkel katonai kíséret mellett új, a kormány kijelölte cél felé induljanak. Az előttük ismeretlen, ám a titkos utasításokban pontosan rögzített úti cél az ország legdélibb, Szíriával határos területén fekvő Der-Zor sivatag volt.

Gyakran alig hagyták el városukat, a kísérő csendőrök vagy katonák elvették tőlük minden értéket, és elkezdődött a brutális munka: a férfiakat elkülönítették a nőktől, szemük láttára lemészárolták őket. Azután a szebb nőket kiválogatták, tömegesen megbecstelenítették, vagy bordélyokba adták el őket. A gyermekeket kitepték anyjuk karjából, és legyilkolták, vagy a sziklákhöz csapdosták. Trapezund környékén hajóra rakták az örményeket, majd belelőtték őket a tengerbe.

Az Eufráteszen heteken-hónapokon át összekötözött hullák tömegei úsztak. Az utak mentén oszló hullák hekatombái hevertek. A keleti fronton előretörő, Erzerumot és Vánt felszabadító orosz csapatok mindenütt a tömegmészárlás nyomaival, lerombolt, felégetett városokkal, falvakkal, elpusztult szántóföldekkel

⁶ Daniel Varuzsan, Ruben Szevak, Sziamanto, Grigor Zohrab, Komitasz és mások

⁷ *Midhat bej kihallgatási jegyzőkönyve*. Takvim-i vekayi 1919. 3596. In: Papazjan, A. A: Hajeri ceghaszpanutjune eszt jeritturkeri datavarutyany paszratgtheri. Gitutjunneri Akademiaji hratarakcsutjune, Jerevan, 1988. 155.; *Zuhdi bej kihallgatási jegyzőkönyve*. Takvim-i vekayi 1919. 3589. In: Papazjan, A. A: Hajeri ceghaszpanutjune eszt jeritturkeri datavarutyany paszratgtheri. Gitutjunneri Akademiaji hratarakcsutjune, Jerevan, 1988. 67.; *Ziya Gök Alp kihallgatási jegyzőkönyve*. 1919. május 6. In: Papazjan, A. A: Hajeri ceghaszpanutjune eszt jeritturkeri datavarutyany paszratgtheri. Gitutjunneri Akademiaji hratarakcsutjune, Jerevan, 1988. 67.; *Midhat Sukri bej kihallgatási jegyzőkönyve*. 1919. május 14. In: Papazjan, A. A: Hajeri ceghaszpanutjune eszt jeritturkeri datavarutyany paszratgtheri. Gitutjunneri Akademiaji hratarakcsutjune, Jerevan, 1988. 95.

találkoztak. A hitetlenek ellen 1914 novemberében meghirdetett *dzsihad* értelmében az örmények élete, vagyona az igazhitűek szabad prédája volt. A deportálás minden naposan megszokott kísérőjelenségei a rablás, fosztogatás, erőszakosság, falvak felégetése, emberek elevenen megégetése, kínzások, csonkítások, gyilkosságok voltak. Halálos bűnnek számított az örményeknek nyújtott bármilyen segítségadás.

A tömeges és szervezett deportálás következtében 1915 áprilisától novemberig „megtisztították” az Örmény-fennsík vidékét és az örménylakta területeket az örmény lakosságtól. 1916. március–augusztus között Isztambulból olyan értelmű táviratok érkeztek, hogy az Eufrátesz melletti vasútvonal menti táborokban nyomorgó túlélőket is likvidálni kell.

Az események jellegénél fogva a mérsárlások nem maradhattak titokban a külföld előtt. Az Antant országai 1915 májusától jegyzékekben követelték az örmények mérsárlásának azonnali beszüntetését. Törökország válaszában az örményeket tette felelőssé a mérsárlásokért: arra hivatkozott, hogy összejátszanak a birodalom ellenségeivel, szabotázs- és terrorista-akciókat hajtanak végre; a deportálás a kormány egyetlen lehetséges védekezési módszere, az országra ártalmas elemek megfékezésére. Ezek az állítások, azóta sem kerültek bizonyításra.

A szíriai sivatag felé irányított örményeket éhség és szomjúság kínozza, soraikat tífusz és kolera tizedelte, s az időről időre rájuk törő martalóc csapatok fosztogatták az egyre fogyó menetoszlopokat. A deportáltak menetében hatalmas (76–94%) volt a lemorzsolódás.⁸

A Der-Zor sivatagba érkezőket nem várták kellemes életkörülmények, ahogyan az a falragaszokon szerepelt. Akiket az éhezés nem gyengített el teljesen, azok a föld alatt vájtak odút maguknak. Mind csontsoványak, a szélsőséges sivatagi éghajlat fokozza szenvedéseiket, fertőző betegségek tizedelik őket, százak halnak meg naponta – írja egy amerikai szemtanú. A dokumentum megemlíti, hogy a tábort kizárólag öregek, gyermekek és nők alkotják. 17. A tábor körül állandóan lovas rendőrök cirkálnak. A szökési kísérleteket leírhatatlan kínzásokkal torolják meg.

Az erőszakkal szembeni fegyveres ellenállás mindössze néhány helyen valósult meg. Marzvan, Sapinkarahiszar, és Urfa (Edessza) örményei nem adták meg magukat harc nélkül, s csak a kirendelt katonai túlerő tudta legyőzni őket. Szaszun vidékén Sztepan apát vezetésével négyezer örmény másfél hónapig állt ellen a török túlerőnek. Gomsz faluban ezer örmény egy hónapig védte magát az Arakeloc-kolostorban.

⁸ Szebasztia és Kharberd 18 000 deportáltjából Viran-Sehírnél még 301 van életben, Aleppóban már csak 150. Erzerum 19 ezres csoportjából mindössze 120 fő érkezik ugyanide. Kharberd 5000 deportáltjából 213 fő, Kharput 2500 főnyi lakosából 600 ér Aleppóba. Az Aleppóból Meszeni felé induló 200 000 örményből 5000 maradt életben. Karin (Edessza) vilajetének 215 000 főnyi örmény lakosságából 2000 a túlélő, és Edessza 18 000 főnyi örmény lakosából mindössze 120 maradt életben.

Az antiochiai öbölben hat örmény falu lakossága vonult fel a Musza Daghra, s ötvenhárom napig tartotta magát sikeresen a török túlerővel szemben.

A nagyhatalmak képviselőinek többszöri beavatkozása miatt Törökország európai részén, elsősorban az Isztambulban és Szmirnában élő örmény lakosságot elkerülte a deportáció. Viszont 1921 márciusától Kemal Atatürk tudatosan szervezte meg Anatólia és a Földközi-tenger (Pontosz) vidékének teljes megtisztítását a görög nemzeti kisebbségtől. A görögök elleni akcióknak az 1915-ös örmény népirtáshoz hasonló forgatókönyve volt. A görögökkel együtt a mézárások áldozatává lett az a nyomokban itt-ott előforduló örmény lakosság is, akiknek sikerült túlélnie a mézárásokat. 1922 szeptemberében Kemal utolsó nagy offenzíváját szervezte meg Kis-Ázsia megmaradt keresztény – görög és örmény – lakossága ellen. Ennek következtében felgyújtották Szmirna görög és örmény negyedét, s a keresztényeket a tengerbe lőtték, illetve a menekülők hajóit elsüllyesztették.⁹

René Pinon 1916-ban Párizsban kiadott könyvében állítja, hogy a népirtás módszertanát német segítséggel dolgozták ki az ifjútörök vezetők. Valóban, a Holokauszt idején alkalmazott módszereket idézik azok a jelentések, amelyek arról számolnak be, hogy török orvosok örmény sorkatonákat oltottak be „*védőoltás*” címén tífuszinjekcióval. Ugyanezt tette a III. török hadtest főorvosa a kitelepítendő örményekkel. A török orvosi etika megengedte a halálraítélteken végzett kísérleteket. A kísérleti alanyok minden esetben örmények voltak. 1915-ben felkutatták a Jerzknában még rejtőzködő örményeket, s bakteriológiai kísérleteket végeztek rajtuk.

A GENOCÍDIUM BIZONYÍTÉKAI

A XX. század első népirtásának tényét számtalan dokumentum igazolja. A legértékesebbek a török kormány által küldött siffrírozott titkos utasítások, táviratok, melyek az örmények deportálására, illetve likvidálására vonatkoznak. Bár a menekülő kormány számos iratot semmisített meg, a megmaradt dokumentumok is meggyőzően igazolják a deportálás tényét és valódi céljait.

Fennmaradtak azok a feljegyzések is, amelyekkel a Törökországban élő nagykövetek, attasék, misszionáriusok és segélyszervezetek képviselői folyamatosan informálták hazájuk lakosságát a Törökországban folyó eseményekről.¹⁰ Az örmények érdekében emelte fel szavát számos diplomata, közéleti személyiség, értelmiségi: Henry Morgenthau, Johannes Lepsius, Armin Wegner, Heinrich Wegner, René Pinon,

⁹ Chaliand-Ternon: *Le génocide des Arméniens*. Bruxelles, 1981. 157.

¹⁰ *Genocid Armjan v szomanszkoj imperii*. Ajasztan, Jerevan, 1982. 279–281.

Fridtjof Nansen, sőt Anatole France is. Különösen értékesek azok a dokumentumok, amelyek Lepsius és Enver hadügyminiszter, illetve Morgenthau amerikai nagykövét és Talat belügyminiszter beszélgetéseit rögzítik.¹¹

Már 1916-tól kiadásra kerültek azok a forrásértékű dokumentumok Toynbee és James Bryce könyveiben, amelyek minden kétséget kizáróan igazolják a deportáció tényét.¹² A *Times*, a *Journal de Genève*, a *Gazette de Lausanne*, a *Manchester Guardian* hasábjain közölt, törökországi események megrázták a nemzetközi közvéleményt. Talat 1915. szeptember 15-i táviratában elrendelte a hullák eltemetését, miután tudomására jutott, hogy több külföldi fényképeket készített róluk. A dokumentumok értékes részét ezek a fényképek és mozgófilm-felvételek képezik.

Nem kevésbé jelentős dokumentumok a túlélők írásos vagy elektronikus hanghordozókon rögzített visszaemlékezései, tárgyi emlékei, melyek az örmény diaszpóra kolóniáinak médiatáraiban, valamint a jereváni Genocídium Múzeum és Kutatóintézet dokumentumtárában található.

A genocídium egyik legdöntőbb és közvetlen bizonyítéka az ifjútörök kormány pere. Az ifjútörök kormány 1918. október végén megbukott, vezetői november elején megszöktek az országból. IV. Mehmed Vaheddin (1918–1922) szultán rendkívüli hadbírószág összehívását rendelte el, s az ifjútörökök pere 1919. április 27-től június 26-ig tartott. A per anyaga a Washingtoni Kongresszusi Könyvtárban található, az ülések jegyzőkönyvének egy részét publikálta a török kormány akkori hivatalos lapja, a *Takvim-i Vekayi* újság.¹³

Az ítéletet 1919. július 5-én hirdették ki. A halálos ítéleteket a vádlottak távolléte miatt – egy kivételével – nem tudták végrehajtani.¹⁴ Az ifjútörökök perének pozitív eredménye az volt, hogy törvényes bíróság előtt, a török belügyminisztérium által hitelesített dokumentumokon alapuló ítéleteket mondtak ki. Az örmény genocídium tehát török bíróság és a török kormány által elismert hiteles történelmi tény.¹⁵

¹¹ Morgenthau, Henry: *Ambassador Morgenthau's Story*. New York, 1918. Kosztandnopolisz, 1919. 258. (örmény fordításban)

¹² Arnold Toynbee fiatal oxfordi tudós az összegyűjtött dokumentumok alapján precíz és objektív kiadványt jelentetett meg *Résumé de l'histoire de l'Arménie jusqu'à 1915* címmel. James Bryce *Blue book-ját* a brit kormány publikálta.

¹³ Papazjan, A. A: *Hajeri ceghaszpanutjune eszt jeritturkeri datavarutyany pasztatghteri*. Gitutjunneri Akadémiai hratarakcsutjune, Jerevan, 1988. 246.

¹⁴ Egyetlen ítéletet (1919. április 8.) foganatosítottak: Kemal bejt, a yozgati hóhért nyilvánosan felakasztották a Bajazid téren. Temetése azonban nyílt szimpátiatüntetést váltott ki a muzulmán lakosság körében: holttestét török nemzeti lobogó és virágözön borította, miközben tízezrek kísérték utolsó útjára. Chaliand-Ternon: *Le génocide des Arméniens*. Bruxelles, 1981. 134.

¹⁵ Dadrian, Vahakn: *The key elements in the Turkish denial of the Armenian genocide*. Canada, 1999. 51.

A genocídium másik nagy pere Európában, Berlinben zajlott 1921 márciusában. A szökésben lévő – az isztambuli per alapján halálra ítélt – Talat pasát meggyilkolta egy fiatal túlélő, Szoghomon Teilerian, aki 1915-ben minden családtagját elveszítette. A per végén Teileriant felmentették. A berlini tárgyalás történelmi jelentőségű volt: megszólaltak a túlélők, és szemtanúk, köztük Johannes Lepsius is; ez volt az első eset, ahol egy törvényszék elismerte, hogy egy népirtás megakadályozása és a tettesek elszámoltatása nem egy ország belügye, hanem az egész emberiség közös felelőssége. A tárgyaláson jelen volt az a Raphael Lemkin joghallgató, aki később megalkotta a genocídium kifejezést, és megfogalmazta a népirtást tiltó ENSZ-határozatot.

A genocídium és politikai utójátékai következtében az Örmény Köztársaságban a hajdani örmény állam tizedére zsugorodott területén, 33 ezer négyzetkilométeren él 3 millió örmény, míg a diaszpóra kolóniáiban 6 milliónál több az örmények száma. Ez a megdöbbentő számarány az örmény genocídium szomorú következménye és egyben egyik legsúlyosabb bizonyítéka.¹⁶

AZ ELTITKOLT GENOCÍDIUM

Nemcsak Németország hunyt szemet – és rendelt el hírzárlatot – az örmény genocídiumot illetően; a szövetséges hatalmak sem gátolták meg a megszárlások folytatását, holott kezdettől jó információik voltak az eseményeket illetően. Egyetlen ország sem lépett közbe tevőlegesen az örmények érdekében.

A háború után kialakult politikai helyzet ismét Törökországnak kedvezett, amint ezt a békekötések eredményei bizonyítják. 1919-ben még nemzetközi alku tárgya volt egy igazságosan létrehozandó független örmény állam határainak kijelölése. Az 1923-as lausanne-i békeszerződés már említést sem tett az örményekről, a megszárlásokról, az emberiségellenes bűntettekéről.

Török részről 1923-ban Kemal Atatürk amnesztiát hirdetett a népirtás főbűnöseinek, s tudatosan vette kezdetét az örmény genocídium tagadásának máig tartó folyamata.¹⁷ A török büntetőtörvénykönyv jelenleg is érvényben lévő

¹⁶ Az 1915-ös törökországi örmény népirtás következtében eltűnt az Örmény-fennsíkról a többezer év óta őshonos, a kereszténységet először államvallássá tévő, gazdag kultúrával és történelmi múlttal rendelkező örmény nemzet. A népirtás mérlegének megvonásához pusztán megközelítő adatok állnak rendelkezésünkre. A statisztikák szerint a Törökországban élő 1 800 000-2 100 000 főnyi örmény lakosságból 1 500 000 bizonyíthatóan a megszárlások következtében pusztult el. Mintegy 300 000 menekülő talált otthonra az orosz fennhatóság alatt lévő örmény területeken. 1915 után nőtt meg jelentősen Európa, a Közel-Kelet, a Földközi-tenger partvidéke örmény kolóniáinak lélekszáma. Az I. világháború után alakultak ki az amerikai nagy örmény kolóniák Boston–Detroit és Los Angeles vonzáskörzetében.

¹⁷ *Talat pasanın hatirtalan*. Istanbul. 1946. (Talat pasa emlékiratai)

301-es cikkelye a genocídium tagadásának, s török részről lezáratlanságának legfőbb bizonyítéka.

Az örmény genocídium volt az első szervezett népirtás a XX. században.

Hogy a zsidók elleni, nem kevésbé borzalmas bűntett, a Holokauszt huszonöt év múlva bekövetkezhetett, annak egyik oka, hogy a világ közvéleménye, politikusai, nagyhatalmai – könnyedén elárulva egy kis létszámú, meggyötört nemzetet – már az 1920-as évek elején elegánsan elfelejtettek arról, ami az örményekkel történt.¹⁸

Az 1915-ös örmény genocídiumként számon tartott népirtás kétarcú jelenség a történelemben. Örményországon kívül a világ számos államában történelmi tényként ismerik el, más országok viszont – élükön Törökországgal – tagadják a világ első Holokausztját, illetve társadalmi–politikai–történelmi jelentőségét igyekeznek minimalizálni. Törökország a világ első Holokausztjából politikai kérdést kovácsolva, gazdasági és diplomáciai nyomásgyakorlással igyekszik megátolni ennek nemzetközi elismertetését is.

Törökország aktuális külpolitikája reális félelemmel tölti el az örményeket: a genocídium bármelyik alkalmas pillanatban újramezdőzhet.

Egyes – nem Törökországban élő – török tudósok véleménye szerint elsősorban nem az örményeknek, hanem magának Törökországnak lenne nagy szüksége rá, hogy végre szépítés és hazugság nélkül szembe tudjon nézni saját múltjával. Ez az egyetlen módja annak, hogy kijusson abból a morális zsákutcából, amellyel az örmény genocídium tagadásával juttatta saját magát.

*Dr. Krajcsir Piroška
néprajzkutató, armenológus*

¹⁸ Az 1915-ös törökországi örmény népirtás következtében eltűnt az Örmény-fennsíkról a több ezer év óta őshonos, a kereszténységet először államvallássá tévő, gazdag kultúrával és történelmi múlttal rendelkező örmény nemzet. A népirtás mérlegének megvonásához pusztán megközelítő adatok állnak rendelkezésünkre. A statisztikák szerint a Törökországban élő 1 800 000-2 100 000 főnyi örmény lakosságból 1 500 000 bizonyíthatóan a megszárlások következtében pusztult el. Mintegy 300 000 menekülő talált otthonra az orosz fennhatóság alatt lévő örmény területeken. 1915 után nőtt meg jelentősen Európa, a Közel-Kelet, a Földközi-tenger partvidéke örmény kolóniáinak lélekszáma. Az I. világháború után alakultak ki az amerikai nagy örmény kolóniák Boston–Detroit és Los Angeles vonzaskörzetében.